

ÄRASÕIT KUI VABANEMINE

Eesti teema ja Tolstoi traditsioon

Jaan Krossi romaanis „Professor Martensi ärasõit”

LEA PILD

Jaan Krossi romaani „Professor Martensi ärasõit” (1984) peategelase prototüübiks on tuntud jurist ja diplomaat, suur rahvusvahelise õiguse asjatundja, fundamentaalse koguteose „Venemaa poolt välisriikidega sõlmitud traktaatide ja konventsioonide kogu” („Собрание трактатов и конвенций, заключенных Россиею с международными державами”, 1874–1909) koostaja Friedrich Fromhold (venelaste jaoks Fjodor Fjodorovitš) Martens. Professor Martens sündis 15. augustil 1845 eesti perekonnas Pärnus ja suri Peterburis 7. juunil 1909 (Martensi päritolu, biograafia, diplomaatilise tegevuse ja teadustöö kohta vt: Биографический словарь 1898: 6–12; Грабарь 1958: 306–313; Курс 1969: 288, 290–297; Leesment 1975: 354–355; Рахумаа, Ярвелайд 1985: 68–76; Пустогаров 1999).

Krossi romaani tegevus toimub kangelase viimasel elupäeval. Romaanis peaaegu puudub olevikus aset leidev väline sündmustik: kangelane sõidab Pärnust Peterburgi, kuid jõuab ainult Valgani. „Professor Martensi ärasõit” lõpeb peategelase surmaga. Romaani põhisisuks on Martensi hingeelu, tema refleksioonid: kangelane otsekui harjutab tulevast pihtimust, avameelset kõnelust abikaasaga, mis peaks toimuma siis, kui ta on jõudnud perekonna Peterburi-lähedasse Sestroretski suvilasse. Teksti kompositsiooniline ühtsus on loodud mitmeid korduvaid või paralleelseid *lühisüzeesid*¹ arendades, tervet rida *läbivaid motive* kasutades ja isepäraselt organiseerides *tegelaste struktuuri* (Martensit on kujutatud omamoodi kaksik- või mitmikkujuna, kusjuures ühe või teise kangelase üks või teine külg ilmestab ka jutustaja hingeelu).

Korduvad lühisüzeed on sisuliselt need elulised sündmused professor Martensi elus, mille juurde ta naaseb oma meenutustes korduvalt. Üks on nn Vodovozovi süžee (Martensi mõtisklused talle pühendatud Vassili Vodovozovi „paskvilli” üle, mis on avaldatud Brockhausi ja Jefroni entsüklopeedilise sõnastiku teises täiendusköites),² teine on meenutus Portsmouthi lepingu

¹ Siin ja edaspidi artikli autori kursiiv. Romaani autori kursiiv on eraldi ära märgitud.

² Vt Kross 1984b: 42 ja vrd Водовозов 1906: 145. Artikkel romaani prototüübist F. F. Martensist ilmus sõnastiku kolmandas täiendavas *poolkõites* (s.t tegelikult tõepoolest *teises* köites, nagu on väidetud romaanis). Artikli autor kirjutab: „Veebruaris 1904 kirjutas M. „Novoje Vremjas” artikli sõjategevuse alustamisest Venemaa vastu Jaapani poolt, kus väitis, et Jaapan oli rikkunud rahvusvahelist õigust, alustades sõda ilma sõda kuulutamata. Ajakirjanduses märgiti ära vastuolu, millesse M. ise enese suhtes langes, kui ta oma teoses Türgi sõja üle oli naeruvääristanud Türgit igandliku protesti pärast Vene-poolse sõjakuulutusega toimunud sõjaalustuse puhul 1877 ja kinnitanud (nagu ka oma rahvusvahelise õiguse kursuses), et formaalne sõjakuulutus kui kohustuslik nõue olevat täieliku tarbetu-

sõlmimisest Venemaa ja Jaapani vahel 1905. aastal ja Martensi rollist selle lepingu sõlmimisel; kolmas võiks olla mälestus Martensi tutvumisest oma tulevase naise, senaator Tuhri tütreaga ja nende edaspidisest lähenemisest.

Paralleelsed lühisüžeed langevad osaliselt kokku korduvate süžeedega, olles seotud ühtaegu peategelase kahe kehastusega, Friedrich Fromhold Martensi ja tema ligilähedase nimekaimu, Saksa diplomaadi ja juristi, Göttingeni ülikooli professori Georg Friedrich Martensiga, kes suri 1821. aastal.³ Nii näiteks kohtuvad mõlemad Martensid sarnastel asjaoludel linna süütajatega: noorem Martens 1863. aastal Peterburis, vanem Martens 1774. aastal Göttingenis. Mõlemad kangelased elavad läbi surmaahvarduse: vanem Martens on uppumisohus, kui Hamburgi käsitöölised jätavad ta üleujutuse ajal saatuse hooleks; Martens-noorema juurde saabub surm tema arreteeritud vennapoja sotsiaaldemokraat Johannese kujul. Nii esimesel kui ka teisel juhul on rõhutatud sotsiokultuurilisi vastuolusid hukkimisohus kangelase ja tema huku võimalike süüdlaste vahel. Kuid paralleelsed süžeed võivad romaanis esineda kõigepealt tõsiselt ja seejärel tõsise teema paroodiana. Nii näiteks on 14. peatükis Martensi tõsine mõtisklus oma tegevuse „kesksest ideest”,⁴ mida on parodeeritud 22. peatükis (professor Martensi unenägu merelahingust, kus laevastik sõidab teadmata suunas ja kõik „kesksed” ideed travesteeritakse, pööratakse pahupidi).

Romaani *lähivad motiivid* – need on kõigepealt vabanemise ja surmahirmu motiiv. Vrd nt: „Aga Gartenstrasse väravast sisseastumine [---] täielik, noh, peaaegu täielik *vabanemine*. Otsekui lapsepõlvemuretusse tagasitulek” (Kross 1984b: 11); „Kuigi peaks ka maailma ees kaardid lauale käima. [---] Tähtis oleks *vabanemine*” (Kross 1984b: 110; J. K. kursiiv); „*Täielik avameelsus* – mispärast? Ma ütlen sulle: *surmahirmust*” (Kross 1984b: 43). „Aga sa tead, miks ma tahan muutuda. Ma ütlesin sulle: *hirmust*. Ärme kordame, mis hirmust see on –” (Kross 1984b: 63). Nende motiivide semantika muutub vastavalt peategelase seisundile, kuid sellele vaatamata on neis kõigis alati ühine semantiline tuum.

Lõppude lõpuks, omamoodi minajutustaja kaksiktegelase rollis esinevad ka need isikud, kellega Martens end teoses võrdleb (mitte ainult Martens-vanem, vaid ka Martens-noorema lihane vend August, arst Madeira saarel, kellele kohalikud elanikud püstitasid juba tema eluajal saare pealinnas Funchalis mälestussamba, samuti riigikantsler ja Puškini lütseumikaaslane Aleksandr Gortšakov, kellele poeet oli pühendanud mitmeid läkitusi, Venemaa peaminister Sergei Witte, eesti heliloojad Aleksander Saebelmann (Kunileid) ja Artur Kapp, jurist ja muusikakriitik Platon Vaxel, Nobeli preemia asutaja Alfred Nobel ja lõpuks ka Lev Tolstoi, kellega meie kangelane kogu teose

---

se tõttu nihkunud ajaloo valdkonda. Märgiti ära ka see, et M. ei võinud mitte tunda Jaapani valitsuse nooti 24-ndast jaanuarist 1904 (mida Venemaal ametlikult ei avaldatud), mis kujutas endast vaieldamatut sõjakuulutust.” See publikatsioon on üks romaani paljudest dokumentaalsetest allikatest. Kuid käesolevas töös ei puuduta me – mõne harva erandiga – „Professor Martensi ärasõidu” allikate küsimust – see on lai ja mitmeplaaniline teema, mis vajab eraldi uurimist.

³ Nende kahe tegelase suhestumisest romaanis vt Jõgi, O. 1985: 419.

⁴ Siin on tõenäoliselt viidatud Tšehhovi jutustusele „Igav lugu” (1889), mille peategelane, maailmakuulus teadlane ja salanõunik Nikolai Stepanovitš kahtleb sügavalt oma elu mõttes, samuti teadustöös ning näeb nende kahtluste põhjust „üldise idee” puudumises – vt Чехов 1977.

vältel pidevalt polemiseerib. Martensi mälestused oma möödunud elust ja hiljutistest sündmustest moodustavad sel kombel omamoodi lühinovellide või lühisüžeede rea, nende korduv kirjeldamine romaani „teadvuse voolus” on tingitud (romaani sisu tasandil) kangelase püüdest maksimaalse *avameelsuse* poole. Martensil on raske tunnistada oma tegude ja mõtete kahepalgelisust, mitmetiõlgendatavust, sellepärast jutustab ta oma tulevast pihtimust harjutades iseendale ja oma kujuteldavale vestluskaaslasele (abikaasa Katile) mitte kõike korraga, vaid osade kaupa, korduvalt naastes juba esitatud faktide juurde ja järk-järgult avameelsemaks muutudes. Pihtimuse lähteimpulsiks on Vodovozovi nimetatud artikkel, mille autor on paljastanud Martensi ebajärjekindluse ja täiesti teadliku vale. 1879. aastal pärast Vene-Türgi sõja lõppu oli Martens avaldanud raamatu „Idasõda” („Восточная война”), milles ta võrdlemisi üleolevalt kirjutas Türgi avaldusest Venemaa aadressil, kes oli rünnanud Osmani impeeriumi ametlikult sellest teatamata. Uuema aja rahvusvahelise õiguse seisukohalt, nagu kirjutas Martens oma raamatus, pole ametlik sõjakuulutamine vajalik, lisaks sellele ei olnud Türgi valitsusel, kelle korraldusel oli hävitatud suur osa bulgaaria rahvast, moraalset õigust teha ettekirjutusi Venemaale, kes on Türgist hoopis tsiviliseeritum riik. Aga 1904. aastal, kui oli alanud Vene-Jaapani sõda, avaldas Martens Novoje Vremjas artikli, milles süüdistas Jaapanit Venemaale kallaletungimises sõda kuulutamata. Martensi seisukohalt Vodovozov mitte ainult ei püstitanud talle kui võimalikule Nobeli preemia laureaadile veel üht tõsist takistust selle suure tunnustuseni jõudmisel, vaid rikkus põhjalikult ka tema reputatsiooni järeltulijate jaoks – artikkel entsüklopeedilises sõnastikus poleks Martensi arvates tohtinud olla publitsistlik või poleemiline. Häiritud Vodovozovi süüdistusest, kuid ühtaegu ka oma süüd, oma käitumise kahemõttelisust tunnetades, tunnistab Martens ise (kellele alles hiljuti polnud meeldinud Tolstoi paljastused valitsuse suhtes⁵) lõppude lõpuks, et ta ei või ega soovi vaikida: „Aga enam ma *ei taha*. Kati, sa kuuled, enam ma *ei taha*. Olgu maailma ees. Aga vähemalt sinu ees *enam mitte*” (Kross 1984b: 110). Vrd Tolstoi artikliga „Ma ei saa vaikida” (1908): „Aga see on ju kohutav. Ei tohi, ei tohi niimoodi elada. Igatahes mina ei suuda nii elada, mina ei suuda ja ei taha ja ei hakka nii elama” (Толстой 1908).

Martensi pihtimus on varakult orvuks jäänud inimese pihtimus, kes on otsustanud iga hinna eest ja madalast päritolust hoolimata saavutada omaenda pingutustega suurepäraseid tulemusi töös ja teenida lõpuks välja aadli tiitel. Martensi sisemonoloogid, mis muutuvad kangelase iseendaga peetud ränga võitluse tagajärjel aina siiramaks, avavad tema elu põhilise vastuolu. See seisab – nagu arvab Martens ise – selles, et tema püüd teenida eeskuju-likult Venemaa valitsust ning keisrit diplomaatia ja teaduse valdkonnas on alati olnud vastuolus tema vaikiva, väljapoole mittepaistva kriitilise suhtumisega Venemaa isevalitsejatesse ja nende lähemasse ümbruskonda.

Võtmeks Martensi pihtimuse interpreteerimisel saab *hilise Tolstoi eetiline positsioon*.⁶ Osalt selle asjaoluga saab seletada Krossi kangelase pihtimu-

⁵ „...ma tean, et kõrgetes ringkondades on mitmesuguse moraalitasemega inimesi. Ütleme Stolõpinist kuni noh – Tolstoi... Olgugi et ma selle viimase sisse saajaprotsendiliselt ei usu. Ei-ei! Tema peab ju olema nüüdsama jälle ühe järjekordse brošüüri avaldanud – „Ma ei saa vaikida” või midagi sellesarnast. Aga ma küsin: mispärast siis tema vaikida ei peaks saama, kui kõik teised saavad, ah? Mina saan vait olla küll” (Kross 1984b: 68).

⁶ Küsimuse Tolstoi traditsiooni kajastumisest romaanis püstitas teose venekeelse tõlke arvustuses Andrei Nemzer (vt Немзеп 1989). Vrd ka: „„Professor Martensi ärasõit” [---]

ses kasutatud süžeede valikut. On hästi teada, et XX sajandi alguses kirjutas Lev Tolstoi terve hulga patsifistliku suunitlusega artikleid; tuntuim neist on „Ma ei saa vaikida”, millega Martens võinuks tutvuda, sest tal oli võimalik lugeda seda mõnes võõrkeeles, milles see oluline töö oli tervikuna kättesaadav.⁷ Omaenda diplomaatilise, teadusliku ja publitsistliku tegevuse olulised episoodid, mille üle Martens teoses mõtiskleb, on seotud nimelt sõjateemaga: Vene-Türgi 1877–1878. aasta sõja vastuoluline käsitlemine tema töödes, Vene-Jaapani sõda tema uurimustes ja publitsistikas rahvusvahelise õiguse seisukohalt; tema osalemine eksperdina Portsmouthi rahulepingu sõlmimise juures Venemaa ja Jaapani vahel 1905. aastal. Kuigi reaalne Martens tegi väga palju ära sõdade vältimiseks ja riikide vahel rahulike suhete sõlmimiseks, ei ole see Martensi prototüübi tegevuse aspekt romaani autori jaoks olnud oma tegelase kujundamisel eriti tähtis.

Teine oluline ja korduv teema kangelase mõtisklustes on tema valetamine perekondlikes suhetes. Selle teema tolstoilik alltekst ei nõua vist tõestamist.

Romaani autor ei pöördu mitte ainult hilise Tolstoi süžeede ja kujundite („Ivan Iljitši surm”, 1886; „Jumalariik meis endis”, 1893; „Peremees ja tööline”, 1895; „Ülestõusmine”, 1899; „Hullumeelse märkmed”, 1912), vaid näiteks ka romaani „Anna Karenina” (1875–1877) kujundisümboolika poole. Kõige selgemalt paistab silma seos jutustustega „Hullumeelse märkmed” ja „Ivan Iljitši surm”. Tõenäoliselt pole Kross neid teoseid valinud juhuslikult. Mõlema jutustuse kangelased ei ole mitte lihtsalt ametnikud, vaid nad on *juristid*, spetsialistid, kellel on juriidiline kõrgharidus. Mõlemad jõuavad moraalse tõe tunnetamiseni – nagu ka Martens – järk-järgult ja tänu haigusele. Tuletagem meelde, et „Märkmete” peategelane Fjodor alustab oma pihtimust hullumajas viibides. Tema on ka Martensile üsna lähedane. Nimelt selles tekstis leiame kõige enam kokkulangemisi Krossi romaaniga. „Hullumeelse märkmete” tegelasega toimuvad muutused just *sõitude* ajal, *surmahirmu* hakkab ta tundma hotellitoas viibides (suletud ruum ahistab nii teda kui ka professor Martensit, kes viibib peaaegu kogu oma pihtimuse vältel rongi kupees). Vrd: „Hirmus, õudne, näib, et seda hirmu tekitab surm; ent kui meelde tuletad ja elule mõtled, siis tunned, et hirm on kaduva elu pärast” (Tolstoi 1958: 362). Nii Krossi romaani kui ka „Hullumeelse märkmete” kangelase jaoks on olulised ka värvid ja värvide sümboolika, aga sellest allpool. Nagu Krossi romaaniski, nii on ainus usaldusisik „Hullumeelse märkmete” kangelase jaoks tema naine (Krossil – nagu juba eespool nimetatud – on pihtimuse adressaadiks kujuteldav abikaasa, Tolstoi jutustuses aga on ta täiesti reaalne tegelane). Mõlemad tegelased, kes on otsustanud kaasinimeste saatuste üle juriidika kõrgustelt, on seekord end allutanud iseenda moraalsele kohtule.

Meenutame, et *surmahirm* on üks Krossi romaani läbivaid motiive. Kangelane hakkab tundma hirmu, kui ta tunnetab oma elu valelikkust. Kui Tolstoi kangelane pöördub hirmust ülesaamiseks pühakute elulugude ja evangeeliumi poole, leides neis lahenduse oma kahtlustele,⁸ siis professor Martensile

liitub suurejooneliselt selle jutustamistraditsiooniga, mida oleme harjunud siduma 19. sajandi vene kirjanikega” (Ulf Jönsson. Ühe epohhi taaslooming ja meie elu peegeldus. – Arbetarbladet 29. VII 1986). Tsit Saluäär 1987: 1428 põhjal. Tolstoi teema sidemete kohta eesti kultuuriga vt ka Haug 1990: 4.

⁷ Venemaal ja vene keeles ilmus Tolstoi artikkel 1908. aastal vaid katkenditena.

⁸ Vrd „Hullumeelse märkmed”: „Sellest ajast peale hakkasin pühakirja lugema. Piibel

assotsieerub evangeeliumi tekst eelkõige tema kaasaegsete kristlaste valelikkuse ja auahnusega⁹ (kusjuures kangelase selline suhtumine kaasaegsesse kristlusesse on lähedane Tolstoi kriitilisele suhtumisele). Krossi kangelane pigem eitab jumalat või kahtleb tema olemasolus (rõhutame, et sedasama teeb „Hullumeelse märkmete” peategelane), kuid pihtimuse ajal muutub tema jaoks tähenduslikuks *patu* mõiste. Selle mõiste juured ulatuvad lapsepõlve usuliste muljeteni: „see mu äkiline enesekriitilisus pole muud kui lapsik varakristlik lapseea-lootus, mille *hirm* on üles äratanud: et ausus kaitseb inimest surma vastu” (Kross 1984b: 171; J. K. kursiiv). Sel viisil vastandub kaasaegne kristlus selles Martensi mälestuses varasele kristlusele, millele toetusid oma ideoloogilistes konstruktsioonides ka XX sajandi alguse vene usureformatorid.

Martensi surmahirmu ja hingeliste muutumiste teine erinevus Tolstoi tegelaste Fjodori ja Ivan Iljitši analoogilistest üleelamistest on kaastunde või halastuse puudumine oma kõige lähemate – naise, laste, talupoegade jt – inimeste suhtes. Naine, kellele ta mõtetes pihub ja keda ta aeg-ajalt näeb enese ees, on talle vajalik kui moraalne tugi. Martens tunnetab oma süüd abikaasa ees, tunneb tema suhtes õrnust ja tänulikkust, kuid mitte kaastunnet. Kangelase kahetsuse sügavus ei ulatu lähedase inimese raskuste mõistmiseni. Oma olemuselt jääb ta romaani lõpuni individualistiks, inimeseks, kes järgib esmajoones omaenda huvisid.¹⁰

Romaani teine läbiv motiiv, mida on oma publitsistikas ja ilukirjanduslikus proosas kasutanud ka hiline Tolstoi, on *vabanemise* motiiv, mis tuleb mängu kohe esimese peatüki alguses (võimalik, et Kross tundis Bunini raamatut Tolstoist, kus seda kujundit on kasutatud otse pealkirjas).¹¹ Vabanemise motiivil on romaanis terve hulk tähendusi sõltuvalt sellest, kuidas kangelane seda mõistet tõlgendab. Kõigepealt on *vabanemine* lihtsalt puhkus Pärnus, kodumaal, eemal oma töödest, paljudest kohustustest, sotsiaalse elu konventsionaalsusest. *Vabanemisena* on Martens hinnanud ka teadustööga lõpulejõudmist, kui kadusid kahtlused omaenda loomingulistes ja intellek-

oli mulle arusaamatu, kuid siiski veetlev, evangeelium liigutas mind. Kõige rohkem aga armastasin ma pühakute elulugusid” (Tolstoi 1958: 367–368).

⁹ Vrd: „Ja nüüd – alamustüüpide probleem. Muuseas, ristiusk on suurelt osalt nende jaoks olemas. Selle sees on neil omad organisatsioonid, sektid, liikumised. Kõik Pühad kerjused. Vähemad vennad, Issanda koerad ja nii edasi. Kuni skopetsideni välja. Kusjuures need kõik tegutsevad ju – *nota bene* – tõeliselt vastupidise sihiga põhimõttel, mis Matteuse evangeeliumis otse välja öeldud: *kes ise ennast alandab, seda ülendatakse* ... [---] Aga nüüd olen tõesti väikese uinaku ära teeninud” (Kross 1984b: 79–80; J. K. kursiiv).

¹⁰ Tegelase selle iseloomukülje kohta vt Jõgi, M. 1987: 90. Vt ka Krossi enda Martensi iseloomustust: „Ja millest Martens ehk lõppude lõpuks ilma jääb, on meie täielik austus. Lugupidamist väärrib ta siiski” (Kross 1984a: 7).

¹¹ Bunini essees „Tolstoi vabanemine” (1937) on Tolstoi surma muuhulgas tõlgendatud kui moraalset kirkastumist, vabanemist elu pattudest. See interpretatsioon põhineb Tolstoi enda loomingul ja kajastub kunstilises vormis mitmetes tema teostes. Vt näit kangelase surma kirjeldust Tolstoi jutustuses „Peremees ja tööline”: „Ta mõistab, et see on surm, kuid ei kurvasta selle üle kuigivõrd. [---] „Tulen, tulen!” vastab rõõmsalt, heldinult kogu tema olemus. Ja ta tunneb, et on *vabanemas* ja mitte miski ei hoia teda enam kinni” (Толстой 1982 XII: 339). Võimalik, et Kross oli tuttav ka Tolstoi teosega „Minu elu” (1892), kus seda mõistet tõlgendatakse laiemalt, filosoofilisemalt: „Vähe sellest, et aeg ja ruum on ka mõtlemisvormide tuum ja et elu olemus on väljaspool neid vorme, kuid kogu meie elu on aina suurem ja suurem enese allutamine neile vormidele ja lõpuks uuesti neist vabanemine” (Толстой 1982 X: 500).

tuaalsetes võimalustes. *Vabanemiseks* ühiskonna tinglikkusest oli truudusemurdmine Ivette'iga: „Nii et sulle oli lihtsalt *vabastav* tema juurde alla astuda ja samal ajal õilistav tõsta ta enesega võrdseks–” (Kross 1984b: 129).

Tasapisi süveneb selle kujundi mõtteline sisu. Martens hakkab *vabanemisenä* hindama ka lähenemist omaenda rahvuskultuurile. Ta meenutab eesti rahva silmapaistvaid esindajaid, erinevate kultuuri- ja teadusvaldkondade aluste loojaid. Need on Helsingi ülikoolis eesti rahvaluulet õppinud Hella Wuolijoki, esimene eestlasest naismagister, Aleksander Saebelmann (pseudonüüm Kunileid) ja Artur Kapp, eesti professionaalse muusika alusepanijad, Ludvig Puusepp, kes koos Vladimir Behtereviga rajas Peterburi Psühhoneuroloogia Instituudi juurde maailma esimese neurokirurgia kliiniku. Kõik need Martensi tuttavad eestlased ei häbene oma päritolu, otse vastupidi – nad tõstavad seda esile. Martens ise, kes oli teinud põhilise osa oma karjäärast Baltimaade venestamise ajal, ei ole aristokraatlikus seltskonnas kunagi rõhutanud oma eesti päritolu. Oma pihtimuse ajal tunnistab ta naisele üles ka selle *vale*. Martensi pihtimuse süvenedes muutub tema vabanemine *vabanemiseks vales* kõigis elu valdkondades. On iseloomulik, et kõiki eespool nimetatud eesti kultuuri- ja teaduseinimesi on romaanis kujutatud tegelastena, kes on *oma rahva*, mitte impeeriumi teenistuses. Nende eesmärgiks pole isiklik karjäär nagu Martensil, vaid *rahvuskultuuri loomine*. Nad peavad silmas rahvust kui tervikut, oma tegevust aga vaid *osakeseks sellest tervikust*.

On ilmselge nende episoodiliste tegelaste seotus Tolstoi meeliste tegelastega (eelkõige „Sõjas ja rahu” ning „Anna Kareninas”), kes tunnetavad end suurema terviku (perekonna, rahvuse, kogukonna) osana. Ei ole juhuslik, et üks Krossi romaani tegelasi kannab nime Platon, kes – nagu paljud teisedki selle teose tegelased – on realselt elanud inimene, juuradoktor, välisministeeriumi lauaülem, muusikakriitik Platon Vaxel. Ta on Martensi *ainus* lähedane sõber ja juba see eristaatus tõstab ta esile romaani teiste tegelaste hulgast. Just nimelt temale kirjutab ahastuses Martens 1905. aastal pihtimuskirja Portsmouthist ja tunnistab, et on valmis otsima professorikohta mõnes Lääne-Euroopa ülikoolis (sarnase sisuga kirja kirjutas ka reaalne Martens, kuid mitte Vaxelile, vaid välisminister Lamsdorfile, vt selle kohta Пусторубов 1999: 232–233). Vaxeli tegevus pole suunatud mitte niivõrd edukale karjäärile, kui võrd sõprussidemete loomisele ja tugevdamisele. Just tema tutvustab Martensit eesti helilooja Artur Kapiga, ta on ühenduslüli Martensi ja tema Madeiral elava venna, arst Augusti vahel. See kangelane hindab inimlikke kontakte hoopis kõrgemaks ametiredelil edasirühkimisest. Just sellepärast pöördub Martens ühel oma elu kõige raskemal hetkel Platon Vaxeli poole. Aga muidugi on Krossi Platon Vaxeli ja Tolstoi Platon Karatajevi sarnasus vaid osaline. Platon Vaxel on aadlisoost, karjäär ei ole talle siiski võõras: ta on ju ministeeriumi lauaülem. Tema huvi sõprussidemete sõlmimise ja muusika nautimise vastu muusikasalongides seletab Martens omakorda vajaduse puudumisega juba nooruses ülespoole pürgida, karjääri teha. Märgime siinkohal, et Vaxel on romaanis üks Martensi paljudest kaksiktegelastest. Kui Martensi elu oleks kujunenud teisiti, oleks temast võinud saada ka (tema enda sõnade järgi) muusik. Muusika teema seondub romaanis otseselt *vabanemise* kui moraalse kirgastumisega.¹²

¹² Vt nt, kuidas Martens eitab Nobeli ebumusikaalsust: „Aga inimlikult ja üleüldse – noh, võib-olla ei uskunud nitroglütseriini ja dünamiidi leiutaja jumalat (või ehk uskus

Ja lõpuks – nagu juba on nimetatud – muutuvad romaani läbivateks motiivideks ka mõned värvikujundid. Eelkõige on see tumelilla ja helepruuni kooslus (polstri ja seinte värv kupees, milles sõidab Martens, ka tema üldine tähelepanelikkus mitmesuguste värvivarjundite ja interjööri detailide suhtes).¹³ Siin võib näha viidet mitte ainult „Hullumeelse märkmete” (hotellitoas viibiva Tolstoi kangelase üleelamiste kirjeldusi täiendavad tema visuaalsed muljed: hirm materialiseerub tema kujutluses „punaseks ja valgeks ruuduks”), vaid ka „Anna Kareninale” (jutustaja, kes kirjeldab Anna rongisõitu Peterburgi, märkab samuti punast ja valget värvi; ka Anna enesetapu stseenis tuleb mängu Anna punane kott).

Kui romaani kangelane näeb Lev Tolstois peamiselt võistlejat¹⁴ ega tunnistada endale seda, et arutleb oma elu viimasel päeval Tolstoi kategooriates, siis romaani autor paigutab tõenäoliselt täiesti teadlikult oma kangelasega toimuva tolstoilikku traditsiooni. Nagu Tolstoi kangelased (Ivan Iljitš, Anna Karenina), lunastab ka Martens oma patud surmaeelse kannatuse ja surmaga, mis järgneb piinavale ülestunnistusele (romaanis kajastub Tolstoi mõte selle kohta, et riigiteenistus Vene impeeriumis välistab inimliku suhtumise oma ligimestesse) omaenda pattudest, mis kiirendasid tema surma või olid koguni selle otseseks põhjustajaks. Martensi surm saabub romaani viimases, 33. peatükis. Antud juhul võib rääkida ka arvude sümboolikast ja allusioonist Kristuse surmaga. Vastavalt autori kontseptsioonile sümboliseerib Martensi surm tervet ajalooepohhi. Kui alamkihtidest pärinev Martens rajab endale auahneld teed edule ja saavutab rahvusvahelise tuntuse, kuid unustas sealjuures oma päritolu, siis tema kaasmaalaste uus põlvkond – nagu on näidatud romaanis – ei mõtle enam ainult iseendale, vaid esmajoones kogu eesti rahva tulevikule. Koos sellega õigustatakse Martensit veel kord, seekord ajaloo aspektist: XX sajandi algus oli arusaadavatel põhjustel soodsam aeg rahvuslikuks ülesehitustööks kui XIX sajandi viimane veerand, mil sai alguse Martensi rahvusvaheline kuulsus.

Nagu juba öeldud, põimub rahvuslik teema romaanis tihedalt mõnede Tolstoi proosa võtmekujunditega. Tolstoi ja tolstoilik traditsioon vastandub romaanis impeeriumile; samuti Martensi noorte kaasmaalaste tegevus. Imperiaalset mõtteviisi esindavad teoses enamjaolt episoodilised tegelased – mitte ainult keiser Nikolai II, vaid ka Vene valitsuse liikmed ja diplomaadid: peaminister Sergei Witte, siseminister Pjotr Stolõpin, välisministrid Aleksandr Izvolski ja Vladimir Lamsdorf, parunist diplomaat Roman Rosen jt. Kõiki neid (välja arvatud Witte) on kujutatud lühidalt, skemaatiliselt, vihjeta psühholoogilisele sügavusele. Neid on kujutatud hilise Tolstoi vaimus eranditult kui auahneid karjeriste. Niivõrd kõrge hinnang Tolstoile ja tema traditsioonile romaanis „Professor Martensi ärasõit” pole tingitud mitte ainult Krossi kui

viimaks ka, kui ta San Remos surmaga maadles, kust mina võin teada). Aga p a t t u pidi ta uskuma. [...] ...härra Nobel oli liiga tark mees, et olla *etikas täiesti ebamusikaalne*” (Kross 1984b: 91).

¹³ Toomas Haug on oma retsensioonis osundanud romaani kunstilise maailma kombatabavusele, asjalisusele: „...on otse imeteldav Krossi võime kiiresti ja tabavalt pildiks muuta (kombatabavaks, nuusutatavaks, kuuldavaks pildiks) laiamõotmelise aja ja ruumi eri punkte, interjööre, isikuid, olukordi” (Haug 1985: 493).

¹⁴ Vrd: „...mina olin ju ikkagi peaaegu et Nobeliga pärjatud pea... (Seda on pentsik mõelda, aga 1902-sel aastal oli see au minust v e e l ligemalt mööda läinud kui, ütleme, Tolstoist –)” (Kross 1984b: 25; J. K. sõrendus).

kirjaniku Tolstoi-lähedastest hoiakutest, vaid ka omaaegse Eesti ühiskonna reaalsest suhtumisest Lev Tolstoisse ja tema lahkumisse (vt selle kohta Palamets 2010: 9). On ilmne, et Martensi lahkumine, surm¹⁵ pärast seda, kui ta on enesele üles tunnistanud oma tegevuse kahemõttelisuse ja kahepalgelisuse nii teadlase, diplomaadi, õppejõu, publitsisti kui ka abikaasana, on ainuke viis pääseda välja, vabaneda vales.

Sellepärast võib peategelase ärasõitu romaanis tõlgendada teona, mille sooritas ka Tolstoi 1910. aastal enne surma, lahkudes kõrges eas oma kodust – ärasõit kui vabanemine.

Artikkel on kirjutatud ETF-i sihtfinantseeritava teema TFGR 0469 „Vene kirjanduse retseptioon Eestis 20. saj: tõlgendus- ja tõlkepoetika” raames.

Kirjandus

- Kross, Jaan 1984a. Mõni sõna Martensite asjus. Vestlus J. Krossiga. Üles kirjut. M. Liivamets. – Sirp ja Vasar 2. III.
- Kross, Jaan 1984b. Professor Martensi ärasõit. Tallinn: Eesti Raamat.
- Haug, Toomas 1985. Kuidas maailm funktsioneerib? – Keel ja Kirjandus, nr 8, lk 493–495.
- Haug, Toomas 1990. 40 kiri ja Tolstoi brošüür. Kas 40 kiri on inspireerinud Jaan Krossi? – Eesti Ekspress. Areen 3. VIII.
- Jõgi, Mall 1987. Etüüd professor Martensi komparatsioonipsühholoogia ainetel. – Kirjanduse jaosmaa 84. Koost Endel Mallene. Tallinn: Eesti Raamat, lk 89–96.
- Jõgi, Olev 1985. *Laterna magica* kahe Martensiga. – Looming, nr 3, lk 417–420.
- Leesment, Leo 1975. F. F. Martensit meenutades. – Nõukogude Õigus, nr 5, lk 354–355.
- Palamets, Hillar 2010. Lev Tolstoi surm ja Tartu. – Tartu Ekspress 11. XI.
- Saluäär, Anu 1987. Professor Martens rootslaste pilgu läbi. [Arvustustest Rootsi ajalehtedes]. – Looming, nr 10, lk 1428–1431.
- Tolstoi, Lev 1958. Kogutud teosed neljateistkümnes köites. X köide. Lugusid ja jutustusi (1872–1886). Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.

Биографический словарь 1898 = Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского С.-Петербургского университета. 1869–1894. Т. 2. С.-Петербург, lk 6–12.

Водовозов, Василий 1906. Мартенс Федор Федорович. – Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона. Дополнительный т. II. С.-Петербург, lk 145.

Гр а б а р ь, Владимир 1958. Материалы к истории литературы международного права в России (1647–1917). Москва: Издательство АН СССР, lk 306–313.

Курс 1969 = Курс международного права. Основные институты и отрасли современного международного права. Москва, lk 288, 290–297.

¹⁵ Vene keeles on romaani pealkiri „Уход профессора Мартенса”, seega „Professor Martensi lahkumine”. Ilmselt on tõlkija Olga Samma täiesti teadlikult viidanud sellega ka Tolstoi lahkumisele, surmale.

- Немзер, Андрей 1989. Сквозь туман. Яан Кросс. Раквереский роман. Уход профессора Мартенса. Романы. Пер. с эст. Ольги Самма. Москва: Советский писатель, 1989. – Литературное обозрение, nr 11, lk 53–56.
- Пустогаров, Владимир 1999. Федор Федорович Мартенс. Юрист. Дипломат. Москва: Международные отношения.
- Рахумаа, Эймар, Ярвелаид, Пеэтер. 1985. Фридрих Фромхольд (Федор Федорович) Мартенс и юристы Тартуского университета. – Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi XVI. Tartu Ülikooli teaduslikud sidemed. Tartu Riikliku Ülikooli ajaloo muuseumi materjalid. Tartu, lk 68–76.
- Толстой, Лев 1908. Не могу молчать. – <http://ru.wikisource.org/wiki>.
- Толстой 1982 X = Л. Толстой, Собрание сочинений в 22 т. Т. 10. Москва: Художественная литература.
- Толстой 1982 XII = Л. Толстой, Собрание сочинений в 22 т. Т. 12. Москва: Художественная литература.
- Чехов, Антон 1977. Скучная история. (Из записок старого человека). – Чехов Антон. Полное собрание сочинений и писем в 30 т. Сочинения. Том 7. Рассказы повести, статьи и фельетоны. 1888–1891. Москва: Наука, lk 251–310.

Venekeelsest käsikirjast tõlkinud MALL JÕGI

Leaving for Relief: The Estonian Theme and Tolstoyan Tradition in Jaan Kross' Novel „Professor Martens' Departure”

Keywords: Estonian theme, Tolstoyan tradition, Jaan Kross, relief, departure

The article analyses the functioning of the Estonian theme and the Tolstoyan element in Jaan Kross' novel „Professor Martens' Departure”, considered on the background of the general compositional structure of the novel. Compositional unity of the novel has been achieved by developing some micro-plots (recurrent or parallel with the main events depicted), by using leitmotifs, and by specifically structuring the set of characters (the main character being juxtaposed of contrasted with characters representing this or that aspect of his inner life). Analysing certain leitmotifs of the novel (fear, relief) that could be termed as Tolstoyan it is shown how Jaan Kross has related the late-Tolstoyan tradition with the Estonian culture at the end of 19th beginning of the 20th century.

Lea Pild (b. 1959), PhD, docent in Russian Literature, Institute of Germanic, Romance and Slavonic languages and literatures, University of Tartu, lea.pild@ut.ee